

Lengyel András

A modernséget megalapozó közös tudás

Az új tapasztalatok habitualizációjának
magyarországi történetéhez

1

A modern magyar irodalom megszületése, gondolkodástörténeti nézőpontból, előfeltételez egy nagy átalakulást a habitusban. Végsőkéig egyszerűsítve a dolgot: más habitus, más irodalom. Ez könnyen át is látható. Aki, mondjuk, ismeri Pósa Lajos és Szabolcska Mihály verseit, s abból az irodalmi konvencióból kiindulva olvassa Babits vagy Kosztolányi verseit, azonnal s jól érzékeli a habitusoknak ezt az eltérő versalakító erejét is, a különbséget. Babits vagy Kosztolányi versei nem egyszerűen mások, mint a Pósa- vagy Szabolcska-versek. Összetettebb, bonyolultabb habitus rejlik mögöttük. S fordítva is áll: Babits vagy Kosztolányi perspektívájából olvasva Pósa és Szabolcska verseit, azonnal érzékelhető: ezek „egyszerűbbek”, sőt „üresek”, naivak. Karinthy, nevezetes Szabolcska-paródiájában, már alighanem ezt vette észre mindenki másnál korábban és tisztábban, amikor Szabolcska verséről azt mondja: „Nincsen benne semmi, ámde / Az legalább érthető.” Két kérdés azonban e fölismerés birtokában is fölvetődik. A habituskülönbség vajon nem „alkati”, egyénlélektani különbség-e? Azaz, nem csupán arról van-e szó, hogy az egyik költő kisebb „tehetség”, mint a másik, s a nagyobb kvalitás szükségképpen komplexebb tartalmak hordozója, mint a kevésbé tehetségesek versei? Vagy – s ez már a másik lehetőség – inkább arról van szó, hogy ezekben az egyéni különbségekben csakugyan a korszak habitusstruktúrájának megváltozása, átalakulása érhető tetten? Ha ugyanis így van, akkor alighanem az is kimondható, az eltérő habitusokat nem pusztán az egyéni adottságok alakították ki, azok elsődlegesen egy mélyebb változásra, a társadalomban végbemenő szociokulturális változásokra vezethetők vissza.

Az első lehetőség: lehetőség, de semmit nem magyaráz meg, pontosabban: magyarázatként üres. A másik lehetőség előfeltételezi az irodalom kontextuális értelmezését, sőt szociokulturális meghatározottságát, ami ma – legalábbis bizonyos körökben – valamiféle „marxista” atavizmusnak, nem irodalmi megközelítésnek látszik. Nem „trendi”. Ugyanakkor, a pedigre „foltjai” ellenére, kétségtelen: sok mindent ez tesz érthetővé, sőt sok minden csak így érthető. Vagyis, mindenképpen termékenyebb értelmezési irány ez, mint a problémának a pusztán „tehetségre” (vagy a tehetség hiányára) való leszűkítése. Az, hogy egy műben a közös, habitusban lerakódott tapasztalatok mely köre jelenik meg, önmagában is elárul valamit erről a műről.

Habitus és irodalom összefüggése, azt hiszem, nem is vonható kétségbe. E tanulmány azonban nemcsak ezen összefüggés mellett foglal állást, de a habitust egyenesen központi jelentőségű fejleménynek látja, amelyből az irodalom felé éppúgy vezet út, mint a legtágabb értelemben vett társadalmi mozgalmak, vagy éppen a „politika” világa felé.

Magyarán, sok minden, ami az ember egyéni és közösségi élete szempontjából fontos, igazában ezen fordul meg. A habitus, közelebbről a habitualizáció, azaz a habitust eredményező folyamat ismerete az emberi aktivitás mentális mélyszerkezetébe világít bele, annak leírását teszi lehetővé.

2

De mi ez a „habitus”? A habitus, mint minden más is, leírható absztrakt és formalizált módon, de elvont használata nem igazán termékeny. Igazában csak a maga konkrétságában, mint fölhalmozódott speciális „közös tapasztalat” érdekes, amely nem helyettesíthető be egy másik habitussal, a fölhalmozódó tapasztalatok egy másik körével. Mindig „tartalma” és a folyamat, amely eredményezi, teszi érdekessé.

A habitus ugyanis egyféle közös tudás; a habitualizálódás során, a „mindennapi tapasztalatok” fölhalmozódásakor születik meg. A mindennapi életben fölhalmozódó közös tudás „szociológiáját” Schütz, Berger és Luckmann munkái alapján S. Varga Pál (Tiszatáj, 2011. 11. sz.) már jól s tömören összefoglalta. Az alapsémát, amely a habitualizáció fázisait leírja és modellezi, érdemes itt is idéznünk. „Kiválogatódnak azok a tapasztalatok, amelyek egy társadalomban ismétlődően fellépnek és lényegeseknek mutatkoznak. Ezek a tapasztalatok elvesztítik az egyes felléptükkor mutatkozó egységüket és személyes vonatkozásait (tipizálódás, anonimá válás), ezzel interszubjektív – a szereplők tudatában objektív – érvényességre tesznek szert. E közös tapasztalatok könnyen, receptszerűen felhasználható szimbolikus formát öltenek (szimbolizáció): miután így modellszerű állandóságot nyertek és széles körben habitualizálódtak, bekerülnek a társadalmi gyakorlat rutinjába (szedimentáció), létrejönnek általános elérhetőségük csatornáin és használatuk szabályai (intézményesülés), végül egységes mintázatba integrálódnak, amelynek értelmét az egyén belátja, így előíró funkcióját is elfogadja (legitimáció)” (S. Varga 2011: 58.). Ahhoz, hogy ez a „közös”, azaz habitussá alakult tudás működhessen, irányíthassa az életet, „alapvetően három kritériumnak kell benne érvényesülnie: a realitás, a totalitás és a koherencia feltételeinek” (S. Varga 2011: 59.). E három feltétel közül különösen kettő, a realitás és a totalitás elve fontos. (1) „A realitás elvének érvényesülését nem az objektív (vagy inkább: a tudományosan megállapított) valósághoz való hozzámérés, hanem a közös, releváns tapasztalatokkal való folyamatos szembesítés biztosítja.” (S. Varga 2011: 59.) A közös realitásnak ez a szerepe teszi érthetővé, hogy más-más közösségnek részben vagy egészében más-más közös tapasztalata van. A habitusnak csak a saját közösségen belül van érvényessége, egy másik közösség szempontjából ugyanaz a tapasztalat már az érzékelhető tapasztalatok körén kívül van. Az „idegen” habitus megnyilvánulása nem a „realitásnak” a tapasztalata, hanem valami „idegennek” és „problematikusnak” a leképeződése. Habitus és habitus között inkongruens viszony is fönnállhat, különösen a társadalmak átalakulásának időszakában, amikor (más-más csoportokban) egyidejűleg a réginek és az újnak a tapasztalata is halmazódik, amikor másféle tapasztalatok habitualizálódnak – vagy az úgynevezett „kettős szerkezetű” társadalmakban, amikor egyidejűleg, párhuzamosan két, merőben más természetű struktúra él egymás mellett. (2) „A totalitás posztulátuma azt jelenti, hogy nem léphet fel olyan releváns közösségi tapasztalat, mely részt hasítana az értelmesség mindent lefedő szövetén; a szimbolikus értelemvilágban rendszerkényszer érvényesül, s így egyetlen deviáns tapasztalat az egész megbomlásával s a káosz eluralkodásával fenyegethet.” (S. Varga 2011: 59.) Nem árt azonban leszögezni, hogy a totalitás eme követelménye is voltaképpen nem föltétlenül össztársadalmi érvényességet involvál, „csak” egy adott közösségben érvényesül. A „totalitás” külön-külön érvényesül (s más és más szimbolizációt eredményez) a „rég” és az „új” közösségben, a kettős struktúra „egyik” és a „másik” elemében. A totalitás

posztulátumából következő rendszerkényszer ugyanakkor azzal a következménnyel jár, hogy az „egyik” közös tapasztalat szempontjából a „másik” többnyire nemcsak nem kompatibilis, de rivális, sőt destruktív tapasztalat. „Hamis” és „elvetendő”.

„Szerencsés” esetben természetesen a habitualizáció egynemű, homogén közegben zajlik le, s az adott kultúrán belül egyetemesen érvényesül. Az említett zavaró momentumok (átmenetiség időszaka, „kettős struktúra”) azonban roppant komplikálttá tehetik ezt a folyamatot, s tartósíthatják az osztársadalmon belüli tapasztalatkonfliktusokat. A habitusok harcát.

Mindenesetre, szögezzük le ismét, a mindennapi közös tudás termelődésének konkrét leírása sok mindent érthetővé tud tenni. Így, egyebek közt, a modern magyar irodalom modernségének mélyszerkezetét is.

3

A modern irodalom megértése szempontjából kulcskérdés, hogyan alakul ki az a habitus, amelyik már „modernnek” tekinthető, s amely a modernség mentális bázisát adja? Mi az a külső a meghatározottságok szövedékében, ami már szignifikánsan „modern” habitust eredményez – vagy, az ellenszegülőket marginalizálja? (A modern és nem modern, utóbb antimodern habitus ugyanis, jól érzékelhetően, egy időben is létezik. Van, aki mentálisan modernizálódik, s van, aki – mert valamilyen okból megteheti – ellenszegül e trendnek. Nem teszi ki magát az új impulzusoknak, esetleg el is utasítja azokat, ragaszkodva a „régii”, még más kontextusban kialakult, személyes vagy átvett „tapasztalatokhoz”). S az is nagy kérdés, szabadon választott beállítódás-e a „modernség”, avagy idővel mindenképpen és automatikusan érvényesülő külső meghatározottság? Azaz, választás-e vagy „sors”? A választás bizonyos lehetősége adottságnak látszik: ha nem lenne tényleges választási lehetőség, bizonyos feltételek mellett „mindenki” „modern” lenne, azok is, akik, tudjuk, megmaradnak nem modernnek, vagy antimodernek lesznek. Azaz, választási lehetőség nélkül a modernség csak egy mindenkire kiterjedő történeti fázis lenne – a közkeletű felosztás: a premodern, modern, posztmodern legalábbis erre enged következtetni. Ám a választás lehetősége, bár bizonyos határok között csakugyan létezik, semmiképpen nem abszolút. A modernségből való kizáródás marginalizál – vagy, idővel, megteremti a „modernnek” modern ellenpólusát. (A habitusban is, de nem csak ott.) Mindez arra enged következtetni, hogy azok az „új” meghatározottságok, amelyek közös tapasztalatként a modernséget eredményezik, eleve élére állítják a kérdést: modern leszel, vagy meg kell változtatnod mindazt, ami a modernséget eredményezi? A modernség domináns trend, az egy irányba mutató, közös tapasztalatok diktatúrája.

De mik azok az egy irányba mutató, közös tapasztalatok, amelyek a modernséget eredményezik?

A válasz elvont és általános formában egyszerű: a kibontakozó kapitalizmus mindennapos tapasztalatai. Ám ennyiben, de csak ennyiben, a modernitás nem lenne egyéb, mint a kapitalizmus pusztá átnevezése, s így a válasz az elvontság és az általánosság kódében maradna. Márpedig, nem nehéz belátni, maga a dinamika a magyarázó értékű. Aki nem látja át (s nem tudja leírni) azt a folyamatot, amely megszűli a „modern”-t, magát a modernséget sem értheti meg. Elfödve marad az az összefüggés, hogy a tőkeelgőzölés érvényesülése, egyebek közt, alapjaiban változtatja meg az érintkezési viszonyokat is. Olyan új feltételeket teremt az emberek egymás közötti érintkezésében, amelyekhez így vagy úgy, de igazodniuk kell. S ezek az érintkezési viszonyok tapasztalatokat szülnek, s csak részben, méghozzá kisebb részben megválaszthatók. Az ember s ember közötti érintke-

zések jellege, módja és mentális következménye az esetek döntő többségében eleve mint adottság van adva, amelyet az egyes ember nem szabadon alakít, hanem csak kénytelen-kelletlen tudomásul vesz.

A tőkeviszonyból, s az e viszonyban elfoglalt helyből kialakuló társadalmi struktúra ennek az érintkezési viszonyoknak csak a megalvadt formája. Szempontunkból elsősorban nem maga ez a struktúra, hanem ennek a struktúrának a dinamikája az érdekes – azok a folyamatok, amelyek széles körben közös tapasztalatokat eredményeznek, s megteremtik egy lehetséges habitus formáját és szerkezetét. Az „új” tapasztalatok némelyike pedig tömbösödik, szorosan összetartozó egységet alkot, s a világhoz való viszony új lehetőségét mutatja. Utólag, de olykor már *in statu nascendi*, „modernként” azonosítódik.

4

Közülük az első, s nagyon gyorsan fölismerhető új tapasztalat az élet *fölgyorsulásának* tapasztalata. A gyorsulás elsősorban mint „lehetőség”, mint mediális gyorsulás jelentkezett, s az egyes ember „csak” élt ezzel a lehetőséggel vagy elszenvetde azt. A tudomány eredményei ugyanis olyan eszközöket teremtettek, amelyek gyorsabb kommunikációt tettek lehetővé, kimondatlanul is diktálva az új tempót. Megszületett és elterjedt a táviró, a telefon, a nehézkes és lassú „gutenbergiánus” sajtót fölváltotta a sokkal gyorsabb és egyben nagyobb kapacitású rotációs technika, amely rendszerbe állítva fölgyorsította és kiszélesítette a tömegkommunikációt. Megjelentek a gyors, mozgékony és nagy példányszámú bulvárlapok. Mindezek következtében a kommunikáció addig soha nem látott mértékben fölgyorsult. A táviró és a telefon, nagy távolságokat áthidalva, a személyes, közvetlen érintkezés szintjére hozta a nagy távolságok közötti, szükségképpen lassú és körülményes információcserét. Ez, túl a privát élet kényelmén, üzletileg is új helyzetet teremtett. Sőt a telefon nemcsak gyorsított, de szinte teljes mértékben fölgyorsította, hiszen a kommunikáció e formája az addigi, nagy távolságokat csak lassan áthidaló megoldásokhoz képest nem egyirányú és lassú volt, hanem *dialogikus* és *gyors*. A „természetes” kommunikációt modellezte, de megnövelte annak hatékonyságát. Oda-vissza jött s ment az információ, egyidejűleg, késleltetés nélkül. (Amit most kimondok, azt a telefon révén a másik most hallja, s most válaszol rá, amire azután azonnal, késlekedés nélkül jöhet az újabb reagálás.) Azaz, a nagy távolságok közötti kommunikáció az azonos helyszínen folyó kommunikáció gyorsaságára tett szert. A rotációs alapú, „modern” tömegkommunikáció pedig, egyesítve a mediális gyorsulás teljes lehetőségkészségét, nemcsak fölgyorsította a kommunikációt, de intézményesítette is, és tömegeket vont be e folyamatba. Ennek a formának az előnye a két ember közötti, például telefonos kommunikációhoz mérten részben abból fakadt, hogy a modern tömegmédiium összegyűjtötte és megsokszorozta az egyénileg megszerezhető közvetlen információkat (tudósítók, hírügynökségek, differenciálódó szerkesztőségi munkamegosztás stb.), részben ezeket a kumulált információkat egyre gyorsabban, egyre rövidebb idő alatt juttatta el a folyamatosan növekvő létszámú címzettekhez. Magyarán: egyre nagyobb volumenű információt, egyre gyorsabban, s egyre szélesebb körhöz juttatott el, kiterjesztette a kommunikáció dimenzióját. Vagyis, nagyobb körről, nagyobb körnek, nagyobb gyorsasággal szolgáltatott információt.

A vasúthálózat kiszélesedése, lefedve az egész országot, a közvetlen, fizikai helyváltoztatás viszonylag gyors és a „hagyományos” közlekedési eszközökhöz (pl. lovas kocs) mérten összehasonlíthatatlanul kényelmesebb lehetőségét teremtette meg. A személyközi, s csak személyesen elintézhető ügyek intézése ezzel szintén fölgyorsult. S természetesen

megnőtt az árumozgatás hatékonysága is (ami például Bécsben eladhatóvá tette a makói hagymát, s ezzel új üzlete lehetőségei előtt tárt kaput).

A mediális gyorsulás lehetősége a 20. század elején már Magyarországon is adott volt. S az egyéni, „személyes” gyorsulást csak az eszközökhöz, a gyorsító médiumokhoz való hozzáférés korlátozta, behatárolva azok körét, akik ezekkel a „lehetőségekkel” élhettek vagy élni kényszerültek. Azaz a lakosság egyik, kisebbik hányada részese volt már az élet fölgyorsulásának, a másik, a nagyobbik hányada viszont még kívül rekedt ezen. (A telefonkönyvek például sokáig meglehetősen vékonyak voltak, a kapcsolást, manuálisan, kevés számú telefonos kisasszony is le tudta bonyolítani, s a hívások mennyisége sokáig nem is igényelte a kapcsolás automatizálását. S a legnagyobb példányszámú bulvárlap, *Az Est* is, amikor példányszámcsúcsot ért el, akkor is „csak” az 500 ezres határig jutott el – a 18 milliós országban. A jogilag Szegedhez tartozó szegedi tanyák lakói pedig, ha egyáltalán eljutottak a városba, amelynek jogilag polgárai voltak, változatlanul lovas kocsin, hosszú zötykölődések árán jutottak el. Egy vásárnapi beruccanás hajnali indulást és késő esti hazaérést jelentett számukra. A gyorsaság ide még nem tört be.)

A lehetőség azonban bizonyos területeken és bizonyos összefüggésekben: kényszer. A lehetőségekhez mérten gyorsnak kell lennie, gyorsítani kell a tempót. Ott például, ahol a gyorsaság anyagi előnyökkel jár, a folyamat szereplői – saját érdekükben – rákényszerültek arra, hogy maradéktalanul kihasználják a mediális gyorsulás adta lehetőségeket. A hagyma beérését meggyorsítani nem, vagy csak nagyon kis mértékben lehetett, a gyorsításnak természeti korlátai voltak. A hagyma eladását, a hagymakereskedelmet viszont már föl lehetett gyorsítani. Azt a hagymát, amelyet a helyszínen megvettek a termelőktől, a távíró és a telefon révén szinte azonnal, nagy tételben, tovább is lehetett adni. A Makó és Bécs közötti távolságot a mediális gyorsulás, üzleti szempontból, szinte kiiktatta. Az üzletkötés „azonnal” lebonyolítható volt, majd, viszonylag kis késéssel, az üzletkötés után már maga az áru is rendeltetési helyére ért – a vasúti teherforgalom keretében. Ez a helyzet természetesen hagymatermelő és hagymakereskedő habitusát is eltérően alakította. Sőt, részleges szembenállásukat is megteremtette. A seftelj vagy „szedd guggolva a vereshagymát” érzülete, könnyű belátni, más. De az idő, azaz a gyorsaság az üzleti élet szinte minden területén egyre fontosabb szempont lett. A nagyvárosi élet, tőketulajdonos és bérmunkás számára egyaránt gyorsabb lett. Az infokommunikációs technológia működtetőit, az újságírókat (akik egyben többnyire írók is voltak) pedig talán mindenki másnál gyorsabb tempóra szorította munkájuk.

Az „üzlet” számára a lehetőséggel való élés figyelmen kívül nem hagyható szükségszerűség volt. Ha az árut nem én adom el most, akkor a konkurencia megelőz, leköröz: ő köti meg az üzletet. S mindent a nyertes visz, a vesztes hoppon marad. Ez azonban viszonylag egyszerű példa. A mediális gyorsulás illusztrálásának közvetítő kereskedelem gyakorlata csak könnyen átlátható, egyszerű, sőt „kézzel fogható” esete. E gyakorlatnál absztraktabb, ám következményeiben lényegesen súlyosabb fejleményeket produkáló változat az, amikor az áru már maga a pénz, s az üzletelés a pénz mozgatása. S a pénzt mint árut mozgatni ugyanúgy gyorsaságfüggő aktus volt, mint a példaként megemlített hagymakereskedelem. Ahogy 1912-ben egy magyar gazdasági író írta az akkoriban mutatkozó úgynevezett „fejlődési válságot” magyarázva: *„Az elmúlt évtized pénzbősége, mely a magyar hitelgazdaságot oly nagyra növelte, a tőkekonzentrációknak és a modern technikának a kereskedelmi forgalomban való alkalmazásának következménye volt. A tőkekonzentrációk révén oly tőkeerős intézetek és vállalatok keletkeztek, melyek a legnagyobb biztosságot nyújthatják s így a legnagyobb hitelt és bizalmat is élvezik. Ezek a vállalatok a posta, a távírda s a telefon segítségével egyazon tőkét szédületes gyorsasággal képesek megforgatni, egyik helyről a másikra rendelni, vagyis aránylag kicsiny készpénzzel horribilis forgalmat képesek elérni.”* (Nyugat, 1912.

15. sz. 216.) Hogy e pénzforgató gyorsaságnak milyen gazdasági következményei lettek, itt s most nem érdekes, szempontunkból csak az a fontos, hogy a mediális gyorsulás ebben az üzletileg oly fontos összefüggésben is érvényesült, s e gyorsaság, elismerten, a „modern technika” biztosította lehetőségekre épült. Azt pedig talán mondani sem kell, hogy e „technikai” lehetőségeket a profitmaximálás igénye az üzletelő számára kényszerre változtatta. A kínálkozó lehetőségekkel élni kellett, s e folyamatból nem, vagy nem könnyen lehetett kiszállni – aki kiszállt a pénzek ide-oda mozgatásából az üzletileg marginalizálódott, vagy megbukott.

A gyorsaság, pontosabban: a gyorsulás a modernitás alapvető vonása volt – kényszerre való lehetőség. S fokozatosan az élet egyre nagyobb köreit fogta át, hajtotta uralma alá. E változás alól természetesen nem vonhatta ki magát a betűtermelés intézményrendszere és szereplőgárdája sem. Maga a munka természete tette ezt elkerülhetlenné. A napilapoknál (amelyek a kor legfontosabb ilyen médiumai voltak) a megjelenés üteme (a periodicitás rögzítettsége) és a „frissesség” követelménye lerövidítette az alkotásra fordítható időt, s fölgyorsította az írás aktusát – automatikusan csökkentve az egy szövegre fordítható műgondot. A munka üteme feszítettebbé lett, s a tempót minden körülmények közt tartani kellett. Fölértékelődtek a gyors tollú, gyorsan író újságírók, az elmélyült, „pepecselő” alkotók rovására. Ez érthető. Maga a technika, amely az egyénileg létrehozott szöveget megsokszorozza és széles körben fogyaszthatóvá teszi, már adva volt. S ami lehetőségként létezett, azzal élni is kellett – a szellemi kapacitásnak a technikai kapacitáshoz kellett igazodni. A tőke értékesülésének alapkövetelménye, kapacitás ne maradjon kihasználatlanul, a kihasználatlan kapacitás veszteség.

5

A másik új tapasztalat az *átjárható terek folyamatos tágulása*. Ez, mint a modern korban minden, maga is bonyolult folyamatok összjátékának eredménye volt.

A tér, hétköznapi, „konvencionális” értelemben állandó kiterjedésű, nem nő, nem csökken. Valami fix. Társadalmi szempontból azonban nem így van. Az ember maga teremti meg s lakja be a teret, s ennek messzemenő következményei vannak. A kibontakozó kapitalizmus a termelőkapacitások koncentrálásával és a differenciálódó funkciók együtt tartásával nagy településszerkezeti változásokat indított el. A hagyományos kis lélekszámú, szétszórt, és csak lazán összekapcsolódó településhálózatban megjelentek a „modernizálódás” centrumai, a nagyvárosok, mindenekelőtt az új korszak nagy teljesítménye, a főváros, amely három város egyesítéséből hamarosan milliós lélekszámú modern metropolis lett. S Budapest térszerkezete, méretei miatt is, mindenekelőtt azonban a lakás és munkahely radikális szétváltsága, sőt széjjeldobása következtében, a termelési, igazgatási és egyéb, egyre fontosabbá váló funkciók elkülönítésével, új térformák megteremtésével (stb.) bonyolulttan tagolttá vált. Nemcsak a gyárak világa különült el a térben a személyes élet tereitől, a tanulás, a szórakozás, a reprezentáció, vagy éppen a biológiai regeneráció tereitől, de mindez meghatározott rend szerint történt. A lakásviszonyokat egyszerre jellemezte például a négyemeletes, körüti nagy „paloták” városképet meghatározó elterjedése (egy-egy lakásban sok szobával!), és a külvárosi, „ágyrajárókat” befogadó nyomortanyák „virágzása”. Jól kirajzolódtak az egyes kerületek társadalmi karakterei is. Más szociokulturális képletet mutatott például a Víziváros, a Lipótváros vagy a „nyocker”. Az egyenlőtlenségek áthidalására (elvileg „mindenki” számára hozzáférhető, valójában persze csak szelektíven használt) oktatási, kulturális és művészeti intézmények jöttek létre vagy erősödtek meg. S ugyane célból olyan sajátos, multifunkcionális intézmény is, mint a

kávéház, teljesen általánossá lett. A kávéházak vendégköre nagyon különböző társadalmi rétegekből regratulódott, s maga a kávéház találkozási, szórakozási és reprezentációs igényeket éppúgy kielégített, mint a társadalmi tapasztalatok cseréjét. A főváros térszerkezetében természetesen „kronológiai” egyenlőtlenségek is mutatkoztak. A nagy építkezések, például a körutak kiépítése csak fokozatosan bontotta meg a „történeti” adottságokat, fokozatosan tüntetve el a „grundokat” (a még beépítetlen tereket), és a sokáig megmaradó „archaikus” zárványokat, az éppen ezért sajátos hangulatú Óbudát, Tabánt stb.

A milliós nagyváros természetesen új feltételeket teremtett a városban való közlekedés számára. Gyalog, sétálva immár nem lehetett bejárni, a város egyik helyéről a másikra azonban el kellett jutni – s ez jelentős távolság is lehetett. A rendszeresen bejárando terület pedig átlagosan is jóval nagyobb lett, mint „hagyományos”, kisvárosi körülmények között volt. Az egyes ember számára megnőtt az összefüggő, lakott terület kiterjedése, s ez egyszerre jelentett lehetőséget és feladatot. A megnövekedett tér elemei között azonban átjárhatóság (pl. úthálózat) volt, amely az egyén számára előnyökkel járt, ám ezzel a lehetőséggel élni is tudni kellett. Az átjárhatóság elvi lehetőségét a tömegközlekedés kibontakozása tette valósággá. Mindenekelőtt, s minden más megoldásnál hatékonyabban a „villamos” (amely kezdetben persze még „lóvasút” volt). A tömegközlekedés természetesen nem a reprezentáció vagy az elkülönülés szerepét töltötte be (mint a „hagyományos” úri közlekedés, a hintó), s nem is volt túlzottan kényelmes. Fizetni is kellett érte. De az egyik helyről a másikra viszonylag gyorsan elszállította az utast, aki időt s energiát takarított meg, s a villamosközlekedés viszonylag gyorsan hálózattá állt össze. A hálózat pedig egyre inkább lefedte a várost, amely így – nagy kiterjedése ellenére – átjárhatóvá vált. Az átjárható tér kitágult. A villamoson való közlekedés persze nem volt problémák nélküli. Anomáliái, például periodikusan ismétlődő zsúfoltsága, az utasok egymás iránti tapintatlansága, erőszakossága mind újságcikkek s irodalmi alkotások témái is lettek, sőt idővel a tömegkultúra utalásaiban is szerepet kaptak. (Vö. *„hétre ma várom a Nemzetinél*, ott, ahol a hatos megáll”. E példa egyben már a hétköznapi életben kialakult irány- és helymegjelölési gyakorlat átalakulására is némi fényt vet.) A tehetősek elegánsabb és kényelmesebb, a reprezentálást is szolgáló lehetőségei persze továbbra is megmaradtak, vagy éppen újabbakkal gyarapodtak. A konflis mellett föltűnt a sokáig még szenzációszámba menő automobil. (Utóbbi például nemcsak a milliomos báró, Hatvány Lajos kényelmét szolgálta, aki már íróbarátaival nagyobb körutakra is vállalkozott, de a jól kereső drámaíró, Molnár Ferenc is saját autóval karambolozott.) Az „úrvezető” fogalmában irigység és elismerés, az „előkelőség” méltánylása sűrűsödött össze.

A terek átjárhatóságának kitágulása más vonatkozásban is tetten érhető. A vasúthálózat kiépítése és folyamatos fejlesztése (például új vonalak kialakítása) az ország településhálózatát is elég nagy mértékben összekapcsolta. A fejlesztés elsődleges célja természetesen az áruforgalom elősegítése, gyorsabbá, hatékonyabbá tétele volt, de a központi – állami – erőforrások illetően való fölhasználása a személyközlekedés terén is ugrásszerű javulást produkált. A magántőke nem tudta volna kiépíteni és fenntartani, a MÁV, a Magyar Államvasutak azonban a legnagyobb és leghatékonyabb állami céggként igazi közérdeket szolgált. A személyközlekedés három, különböző kényelmi színvonalon mozgó szolgáltatásként szerveződött meg. Az I. osztály adta meg az igazi kényelmet az azt megfizetni tudó utasnak, a III. pedig voltaképpen csak a fizikai helyváltoztatást garantálta. De e tagolt megoldás éppen megfelelt a vasút széles körű fölhasználásának. A vonat a Budapesten tanuló „vidéki” fiú hazautazásának éppúgy gyors és kényelmes formája volt, mint az ügyei után járó ügynök üzleti utazásának vagy a hírlapíró riportútjának. A vasút felértékelődésének beszédes jele, hogy egyes politikusok hivatali idejük során saját birtokuk „elérhetőségét” is keresztülvitték. Miként az is, hogy a fővonálhoz idejében hozzákapcsolódó

nagy falu, Békéscsaba gazdasági fejlődése megugrott, a fővonalhoz nem csatlakozó, elzárkozó megyeszékhely, Gyula pedig megrekedt fejlődésében. De e fölértékelődésnek „szubjektív” momentumai is ismertek. A szabadjegy például, amely bizonyos „szakmáknak” privilégiumként járt, szimbolikus jelentőségre tett szert. Volt például író (Ambrus Zoltán), aki szabadjegyének megvonása miatt szakított lapjával (*A Héttel*), s a szabadjegy, tudjuk, már-már valóságos valutaként funkcionált: újságírók sokszor szabadjeggyel fizették meg szabószámlájukat. S szinte törvényszerű fejleményt kell látnunk abban, hogy a vasút az irodalom, sőt a költészet tematikájában és szimbólumrendszerében is föl-fölbukkant. (Például Juhász Gyula, Kosztolányi verseiben. Az irodalmi vasút- és mozdonymotívumról már tanulmány is született.)

A közlekedés javulásának, lehetőségteremtő szerepének élménye közélmény lett. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy mindenhol s mindenkinek *de facto* megnőtt a lehetősége, hogy a tér mindenkinek kitágult volna. A tanyák lakói vagy az uradalmi cselédek mindebből gyakorlatilag kimaradtak. Voltak „utazó” és nem, vagy csak nagyon ritkán utazó rétegek. A tér tehát nem mindenki számára egyformán tágult ki. A térbe zártság élménye is megmaradt. De bizonyos mértékig még a nem mobil rétegek is részesültek a tér eme kitágulásának tapasztalatából. Legalább kommunikációs pótlék formájában. A vasúthálózat kiépülésének és hatékonyságának figyelemre méltó következménye, hogy a kora délután megjelenő *Az Est* estére már olvasói kezében volt Budapesttől távoli településeken is. (A vasúti menetrend szerkezete ezt lehetővé tette, egészen az összeomlásig.) S mindez megnövelte a technika nimbuszát. A repülés például még nem volt igazán gyakorlati közlekedési eszköz, de mint a földtől való elszakadás lehetősége, szimbolikus jelentőségre tett szert. Újságírók és írók témájává vált, egy ősi emberi vágy megvalósulását ígérve. Karinthytól Cholnokyjig többen is írtak erről, s gyorsan igazolódtak. A repülőgép, bármily kezdetleges volt is, praktikusán is egyre használhatóbb lett, az első világháborúban már harci gépezetként tűntek föl a légtérben, „felfelé” is kitágítva, „átjárhatóvá” téve a teret. Igaz, ezek a háborús repülőgép-pilóták, a szárazföldi harcoló alakulatok gyakorlatában nem osztozva még mint „sportemberek”, vagy ha úgy érthetőbb, mint régi vágású, premodern „lovagok” vívták meg légi csatáikat.

A repülőgép azonban már a tér átjárhatóságának kitágulását szimbolizálta igen hatásosan.

6a

Az átjárható tér kitágulása a „másik” megtapasztalásának lehetőségét is megnövelte. Budapest nemcsak beépített területének nagyságával, de lakott területének „sűrűségével” is ember s ember új viszonyának megteremtője lett. A beépíthető telek érték volt, maximális kihasználására törekedtek. „Fölfelé” is építkeztek. A többemeletes, soklakásos nagy bérházak vertikálisan is, horizontálisan is kapcsolatot teremtettek az emberek bizonyos csoportjai között. Az öt-hat szobás, nagy alapterületű lakások, amelyek nemcsak egy-egy családnak, de az őket kiszolgáló személyzetnek (cselédlány, frajlen stb.) elhelyezését is lehetővé tették, egy régi, patriarchális „úri” életformát igyekeztek átmenteni az eltömegesedés viszonyai közé. Ez azonban csak felemásan sikerülhetett. Az egyik, jó polgári színvonalon élő írónk lánya sok évtizeddel később azt mondta, „nem is volt olyan sok az a hat szoba”. S igaza is volt. A tér szigorúan határolt volt, s egy mechanikus, meg nem bontható rendbe tagolódott bele. A zártság élményét adta – a „szabadságért” már ki kellett menni a természetbe, hegyekre, vízpartokra.

A privilegizált lakáslehetőség azonban még e szűkített, „modern” formájában sem mindenkinek járt ki. Az európai metropolisszá váló Budapest társadalma, a premodern

társadalmak viszonylagos egyneműségével ellentétben, már nagyfokú differenciálódást, sőt heterogenitást mutatott. Kifelé a felületes szemlélő számára az dominált, hogy kiépültek a körutak, megszülettek a „palotaszerű” nagy bérházak, amelyeknek tehetős lakói a polgárosodás haszonélvezői voltak. A szaporodó reprezentatív középületek és/vagy a (talmi, de vonzó) előkelőségű kávéházak (a közös magánélet e roppant fontos terei) pedig csillogást adtak mindennek. De erre redukálni Budapestet nem lehet. A városnak sötétebb oldala is volt. A „kormos” gyárok, a kis, szegényes műhelyek, vagy a nyomor leplezhetetlen kulisszái mögött nagyon sok és sokféle egzisztencia kereste helyét. Elsősorban a kor igazi újdonságát megtestesítő, a modern ipart megteremtő gyári munkások. De nem csak ők. A náluk jobb és rosszabb lehetőségű népesség ezerféle formában jelen volt a városban. Föltűnt a szakértelmet, szorgalmat és invenciót mutató, keményen dolgozó „polgár” nálunk szintén új típusa. A technikai fejlődés megteremtette új szakmák számos képviselője, például a gépipró kisasszony, aki mindjárt egy modern mítosz modellje is lett (I. *Mesék az írógépről* [1905] – regény, majd film is készült a kollektív vágyakat kifejező „történetből”). S a város lakója volt a kicsi és szegényes, sűrűn változtatott ferencvárosi bérlakását rendszeresen ágyrajárókkal megosztani kényszerülő, gyerekeit egyedül nevelő másónő is. (Vagy ágyrajárójaként, a vidékről Pestre kerülő hivatalnoklány, akit a nagyváros vonzott.) Vagy az új privilegizáltak életét megkönnyítő, sőt sok vonatkozásban lehetővé tevő kiszolgáló személyzet (hordárok, szolgálk, cselédek stb.) külön „társadalommá” összeálló tömege. S az extrémnek látszó esetek sem voltak ritkák. A Ligetben, a padon például olykor lecsúszott dzsentri aludt (e szerep prototípusa Cholnoky Viktor volt), aki végül még lakáshoz is csak egy varrónő jóindulatából jutott – élettársként beköltözvén hozzá. De tudunk a kopott hotelokban lakó, a fővárosban mindvégig „idegen” maradó nyírségi exdzsentri hírlapíróról is (aki melleleg nagy magyar író lett). A kispolgári egzisztencia aljáról induló, pályáját kifutófiúként kezdő, majd gyanús pénzügyleteket bonyolító, „gazdasági” újságíróvá emelkedő zsidó fiatalember (Miklós Andor) viszont mesés karriert futott be. Utóbb egy médiabirodalom mindenható urává küzdötte föl magát. S jelen voltak az „egy kézre dolgozás” élharcosai, az ügyeskedő, korrupt politikusok is. A példák és a típusok sorolása hosszan folytatható lenne.

Nagyon sokan közülük csak „egyszoba-konyhás” lakásokban laktak, albérlők, vagy éppen ágybérlők voltak. A régi, „hagyományos” intimitás számukra elveszett, vagy meg sem születhetett már. S nagyon sokan már csak azért is kávéházba járók lettek, mert saját „otthonuk” reprezentálásra, társas együttlétre nem volt alkalmas, s a kávéházi időzéssel a rezsit (fűtés és világítás) is lehetett csökkenteni. Egy egymillió, eltömegesedett város lakói azonban, bár sok minden elválasztotta őket, már nem szigetelődhettek el egymástól. Vagy szórakozásuk során (pl. az ideiglenesen mindenkit integráló kávéházban, a Városligetben, esetleg nagy, „össz nemzeti” ünnepeken, a sokadalomban), vagy munkájuk során egymás mellé, esetleg egymás közé keveredtek. S „urak” és az őket kiszolgálók hagyományos viszonya is, régi és új formáikban egyaránt, a kívülről megfigyelhetőség helyzetébe került. A cseléd-történetek például, szimptomatikus módon, a közbeszéd „örökzöld” témái lettek – idővel még az irodalomnak is témát adva. Az úgynevezett „szervezett munkások” pedig – nagy történelmi újdonság volt ez! – politikailag is láthatóak lettek. A korabeli sajtó – a vicclapoktól a komoly folyóiratokig – mindezt nem is tudta már eltakarni. A társadalom hierarchikus tagoltsága, belső feszültségei valamiképpen átszivárogtak a nyomtatott betűkbe is.

Ez a – felülről, magasból nézve – még egységesnek látszó, de valójában egymásnak feszülő tarka populáció már „*a modern élet széthullóban lévő külső és belső világát*” mutatta, „*amelyben – ahogy egy mai szociológus általánosságban írta – régi és új szubjektum- és csoportformák sokasága*” burjánzott. Már beindult a „*mindent átfogó értelmi keretek evidenciájának*”

föllazulása, majd bomlása, s egyre inkább a magára utalt egyén új tapasztalata lett a kényszerű személyes döntések mindennapos ismétlődése. A személyiségalakzatok és az értelemközösségek pedig örökölt adottságból személyes döntés kérdésévé differenciálódtak, ami azzal járt, hogy a személy- és csoportközi viszonyok is „finomodtak” és bonyolultabbak lettek. S az állandó alakulásban levés feszültsége fölerősítette az identitás és a „kollektív összetartozás” szükségletét. Kulturális és politikai szerveződések, sportklubok stb. jöttek létre.

Mindez azzal járt, s ez történetileg nem becsülhető le, hogy a nyilvános térben való mozgás automatikusan a sűrűlódások, a *mentális konfrontálódás* élményét hozta magával. Ennek az élménynek az „értelme” persze nagyrészt a tömegmédiák átértelmező munkájának függvényeként alakult ki, de annyi egyéni autopsziás tapasztalat mindenkiben főlhalmozódott, hogy a saját preferenciái szerinti médiumot „igazolni”, megerősíteni (az ellenhangokat pedig elutasítani) tudja. A társadalom mentális képe tehát, jóllehet egy mediális átalakítás eredményének tekinthető, mint „saját” élmény, saját tapasztalat rögzült a fejekben. Megszületett a modern – heterogén és inkoherens – társadalom tapasztalata.

6b

Az egymillió Budapest az *idegenség tapasztalatát* is általánossá tette. Egymillió ember már nem ismerhette meg egymást személyesen. (Egy ember – bizonyos vizsgálatok szerint – csak maximum 3-4 ezer másikat „ismer”.) Megnőtt tehát a „másik” külsődleges, kategorizáló besorolásának szerepe, a *kategoriális tudás* megszerzésének és birtoklásának fontossága. *„A kategoriális tudás fogalma itt azt jelenti, hogy többnyire annyi tudható meg csupán a többiekéről, az idegenekről, hogy milyen (társadalmi) kategóriába vagy a társadalmi kategóriák melyikébe tartoznak. A kategoriális tudás – egyszerű esetben – a vizuális benyomásokból keletkezik, komplex módon pedig a verbális és vizuális információk együtt hozzák azt létre. [...] [A] nagyvárosi modernitás terében jószerivel csak a vizuális informálódás lehetősége adott. Igaz ez akkor is, ha hébe-hóba azért létrejön a személyes kontaktus két nagyvárosi »idegen« között is, ami persze ritkán lépi túl a funkcionalitás határait.”* (Gyáni Gábor, Korunk, 2015. 9. sz. 54.)

De Budapest lakossága eredete szerint is erős tagoltságot mutatott. Mindenekelőtt a budapestiek nagyon nagy százaléka nem Budapesten született, máshonnan, „vidékről” jöttek föl, s csak a dinamikus fejlődés szívó hatása tette őket budapestiekké. Ez szociokulturális metamorfózissal járt együtt, a premodern világ emberének „modernné” kellett átalakulnia. S az etnikai megoszlás is nagy tarkaságot mutatott. A „magyarok” (azaz az önmagukat több nemzedék óta magyarként meghatározók) mellett szignifikáns mértékű volt a németek, és hangsúlyos a zsidók jelenléte. Budapest ugyan a magyarosodás közege lett, s minden „idegen” eredetű népesség (az említettek mellett a kisebb létszámú szlovákok és románok is) gyors és látványos magyarosodást mutatott, amelyet a „budapestiség” a maga új egyensúlyt teremtő dinamikájával hatékonyan ösztönzött is. A budapestiek ugyan nem lettek olyanok, mint a „vidéki”, jórészt még premodern közegben élő, „igazi” magyarok, de a *magyar* főváros lakói voltak, s a modernizálódó Magyarországot reprezentálták, sőt ennek a modernizációnak a motorjai voltak. Így a „modernség” magasából tekinthettek alá a „vidéki” Magyarországra. A lakosságnak ez a származási (s egyre inkább szociális) heterogenitása az egyes származási és szociális csoportok közötti idegenségtapasztalatot erősítette. Hogy mindez nem utólagos, „történési” visszavetítés, hanem valódi tapasztalat volt, számos, jól olvasható jelzés igazolja. Szimptomatikus például, hogy a rajzos élclapok (a kor kedvelt olvasmányai) olyan képet alkottak a zsidókról, amely

a humor feszültségoldó közegében is az idegenséget hangsúlyozta. A zsidók ugyanis ezeken a karikatúrákon görbe lábú, nagy orrú, szőrös figurák – valahol a nevetségesség és a visszataszító elutasítottság között. Ez a karakterizáció persze az adott körülmények között nem vált, nem válhatott gyakorlati kirekesztéssé, hiszen a budapesti zsidók lélekszáma oly nagy volt, szerepük pedig strukturálisan oly fontos, hogy a századfordulón egy ilyen kirekesztés megvalósíthatatlan lett volna. De nem véletlen, hogy a későbbi (1995) történetírásban – már afirmatív funkcióval – megszületett a „zsidó Budapest” kliséje is. A súrlódások léte azonban az összecsiszolódás legdinamikusabb periódusaiban is letagadhatatlan. Amikor például a nagy irodalomtörténész, aki nyelvészként is elsőrendű szakembernek számított, a „*Nyugat magyartalanságairól*” cikkezett (1911), akkor nemcsak valami elvont nyelvhelyességi vita folyt. Az önmeghatározás megújításának kísérlete s a kódolt stigmatizáció egyaránt benne volt.

Mai perspektívából nem is a főváros lakosságának származási tagoltsága vagy a diszszonanciák léte az igazi kérdés, hanem az: mi és hogyan tartotta mindezt egyensúlyban?

A válasz bizonyosan nem hagyhatja figyelmen kívül a nagy és dinamikus fejlődés élményét, amely a résztvevők számára jól ellensúlyozta a diszszonanciákat. De ez így, önmagában, túl általános válasz. Emellett maga a nagyváros térszerkezete és működési módja volt az, ami áthidalta a potenciális feszültségek egy részét, s „kezelte” azokat. Így például a szegregáció kifejlődő gyakorlata. (Ez Wolfgang Maderthner és Lutz Musner könyvéből [2008] tudható, a századvégi Bécsben is így történt.) Gyáni Gábor (Korunk, 2015. 9. sz. 54.) általános érvénnyel mondhatta ki: *„A nagyvárosi »idegenek« bár egymás közelében élnek, mégsem találkoznak egymással. A népesség szegregált térbeli elhelyezkedése enyhíti a társas élettel együtt járó (osztály)konfliktusokat, nem küszöböli ki azonban az idegenséget, amely a modernitás termékeként képződik immár újra. A munkás külváros és a polgári belváros, a két pólus az idegen és az in-group megszokott dualizmusát szemlélteti. A belső megosztottság formájának döntő forrása a tömeges bevándorlás, a fokozott mérvű munkamegosztás és a többretegű társadalmi differenciáció pedig tovább mélyíti a törésvonalakat. Ezek a társadalmi különbségek nem csupán a tér- és időbeliség vagy az épített környezet feltűnő különbségeiből, de éppúgy abból a mérhetetlen társadalmi és kulturális távolságból is fakadnak, ami a modernitás ösztönző hatására hoz létre csoportszintű idegenségeket. Ez az idegenség nem az isteni elrendelés következménye többé, hanem az e világi pénzgazdálkodás magától értetődő eredménye.”*

Ember s ember viszonyának ez a metamorfózisa, a szegregáció idegenségkezelő szerepe persze maga is probléma. A viszony dinamikájának el- és lefedése, de nem megszüntetése.

7

Két kollektív „racionalitás”, két „követelmény” az irracionálizálódás dinamikáját vitte be az életbe. S ez a magyar modernitás habitusszerkezetét messzemenően meghatározta.

A dualizmus évtizedeinek Magyarországáa az alkotmányos, liberális jogrendnek és a piaci kapitalizmus racionális ethosának jegyében élt. Még a jellegében sok premodern vonást megtartó agrárium is megindult ezen az úton. A világkép és a gondolkodásmód „racionalitása” mégis felemásan, és inkább csak lerázandó béklyóként érvényesült. A mélyről fakadó, mondhatnánk strukturális, ám föl- és el nem ismert irracionálizálódás dinamikája hosszabb távon erősebbnek bizonyult, s ki is kezdte az „uralkodó” racionális ethoszt. Két, nagyon különböző természetű dimenzióban is. Egy „örökölt”, ám a modernitás viszonyai között új szerepbe kerülő valóságdimenzióban, és egy új, igazában csak ezekben az évtizedekben kibontakozó dimenzióban. Magyarországon minden közösségi diskurzus – pro vagy kontra – a „nemzeti” szempont jegyében zajlott.

Ez, azt kell mondanunk, törvénytörő volt. Önálló, szuverén magyar állam gyakorlatilag négyszáz éve nem létezett, s e helyzetet a „kiegyezés” (1867) is csak felemásan, kompromisszumos formában változtatott. Létrejött a kettős Monarchia, amelynek egyik pilléré a magyar államiság újjászerveződése adta, de ez a magyar állam csupán „társbérletben” létezett. (A közös had-, pénz- és külügy egyszerre jelentett előnyt, megnövelve a magyar államiság súlyát a világban, és hátrányt, kötöttséget. Előny volt, mert az országot ez egy európai középhatalom integráns részévé tette, s kötöttség volt, mert az önállóságot, s az önállóságból fakadó önérzetet lényeges pontokon korlátozta. Feszültséget vitt a konstrukcióba.) Mindez azzal járt, hogy a Monarchiában demográfiai kisebbségben lévő, s még a „magyar” részben is csak 50 százalék körüli részesedéssel bíró magyar etnikum strukturálisan instabil helyzetben élt. Ideológusai (politikusok, újságírók és a kultúrát tovább származtató tanárok) egy „képzelt közösség”, a nemzet szimbolikus megerősítésében ismerték föl szerepüket. A retorika, méghozzá a „nemzeti” retorika túlsúlyos lett. Egy „képzelt közösség” szolgálata azonban nem marad, nem maradhat meg a racionalitási keretei között, óhatatlanul verbálissá és affektívá válik. S amilyen mértékben a „nemzeti” szempont sérelme fölmerült (akár az osztrákok részéről gazdasági vagy szimbolikus formában, akár a belső, nemzeti kisebbségek elszakadási törekvései révén), olyan mértékben erősödött föl a közösség irracionális „erősítésének” ambíciója is. A veszélyeztetettségtudat kritériummá válása pedig a racionális mérlegelés lehetőségét csökkentette minden olyan téren, amely – így vagy úgy – ezt a „nemzeti” szempontot gyöngíthette. (Ilyen volt például az általános, titkos választójog kérdése, amelyre volt belső igény, de amelyet a nemzetiségektől való félelem megakadályozott.) A hatalmilag integrált identitásközösség pedig, ha az élet lényeges relációiban zárójelbe teszi, fölfüggeszti a racionális döntések lehetőségét, olyan irracionalizálódást indít be, amely a józan ésszel is, a politikai racionalitással is szembemegy. A kettős Monarchiában élő magyar politikai közösség, az ellenkultúra kialakulása ellenére is, erre az útra lépett. Mindez politikailag kevésbé volt érzékelhető, de a közgondolkodásban az irracionalitás pozíció folyamatosan erősödött.

A „nemzeti” elv szakralizálódott, s szinte minden mást felülírt. Akadályozva a Monarchia modernizációját, és siettetve fölbomlását, amely strukturális reformok nélkül elkerülhetetlen volt.

Ez azonban az irracionalizálódásnak csak egyik, archaikus eredete nyomait mindvégig megőrző formája volt. Merőben új fejleményként lépett be a habitualizálódás folyamatába a „gazdasági” racionalitás, a tőke-logika érvényesülése, amely lényege szerint maga is tömény irracionalizmus. Igazi természetét ugyan elfölte (s elfödi) a szemlélő elől a tőketulajdonosok és képviselőik tulajdonosi „rationalitása”, az az üzleti logika, amely a maga speciális nézőpontjából nemcsak racionálisnak, de a racionalitás kíméletlen érvényesülésének látszik. A profitmaximálás racionalitása azonban valójában egy mélyen irracionális distinkción alapul. Az árutermelés, szándékoltan és célirányosan, nem értéket, hanem csereértéket állít elő – ezzel tesz szert profitra. Csak eladhatót termel, s ennek érdekében a kielégíthető áligényeket is termeli, lemondva mindarról, ami hasznos volna, de nem „kifizetődő”. A szükséglet helyett a profitot szolgálja. S ez a megfontolás az árutermelésbe eleve, kezdettől fogva beleépítette az irracionalizmus romboló és deformáló logikáját. Mert az árutermelés szükségképpen elhasznál, sőt elpazarol anyagokat és emberi munkaerőt, ám nem azt állítja elő, ami valódi szükséglet volna, hanem bármit – következményeitől függetlenül –, amit el lehet adni, s profitot eredményez. A bérmunkás tehát (akár a gép mellett dolgozik, akár mérnök vagy termelésirányító) szakértelme ellenére valami olyasminek a realizálásában vesz részt, ami rombol és deformál. Rombolja és deformálja a fogyasztót, s rombolja és deformálja előállítását. A világot pedig – felelőtlenül – szennyezi.

A feladat, a csereérték előállítására belülről teszi irracionálissá a termelést és a fogyasztást, s bár ennek következményei rejtve maradnak, természetesnek látszanak: kártékonyak.

Mi volt érzékelhető mindebből a dualizmus évtizedeiben, amikor az extenzív fejlődés élménye mindennapos tapasztalat volt, s e fejlődés sok mindent „igazolt”? Ami a tudat fölszínén is megjelent, és politikailag artikulálódott, az a munkások kizsákmányolása és szociális helyzete – e két tényező a szervezett (szociáldemokrata) munkások politikai fölépésében és egy ellenkultúra létrejöttének elindulásában is megmutatkozott. (A magyar ellenkultúra, amely a munkások mozgalmánál nem állt meg, s a „polgári” elégedetlenség „tudományos” és kulturális kifejeződésévé szélesedett, a kapitalizmusra adott válasz volt. Tartalmilag eklektikus és egyenetlen, politikailag a perem kultúrája. Irodalmilag azonban, elszakadva a fölszíni politizálástól, ez az ellenkultúra már a Nyugatot is ki tudta magából vajúdni, s ez az irodalom, mai távlatból már nem pusztán ellenkulturális irodalom volt, hanem „a” magyar irodalom amelyben áttételesen a kor finom rajzolatú mentális arcképe is alakot öltött.) Az irracionálizálódás veszélyes folyamata azonban jórészt rejtve maradt, nem tudatosodott, reflexió nem világította meg. A profitért vívott harc mélyeséges irracionálisága persze olyan végletes területeken, mint a hadiipari termelés, könnyen érzékelhető volt. A háborús szenvedések idején, egy-egy hadiszállító panamájának kipattanásakor külön hangsúlyt is kapott ez. Az igazi veszedelmet azonban, paradox módon, nem is a fegyverek előállítása vagy a papírtalpú bakancsok rendszerbe állítása jelentette. A deformáló és romboló dinamikát inkább azokban a kicsiny, de a szükségletek kielégítését kedvezőtlenül módosító „korrekciókban” érdemes keresni, amelyek a termék fölöslegességében, a „beépített avulásban”, a kielégítetlenül maradt szükségletekben stb. foghatók meg. S hogy az érték helyetti csereérték-termelés milyen mentális rombolást végzett, azt leginkább az újságírói bér munka képes érzékeltetni, amely már nem dolgokat, hanem a habitus kifejező és alakító, esetleg egyenesen meghamisító „betűket” termelt. Az újságíró ugyanis mindig hivatása lényege ellen dolgozik, amikor illegitim érdekek szerint szelektál vagy értelmezi át a valóságot. S a dualizmus évtizedeinek újságírása már mindazt a bűnt elkövette, amit elvileg el lehetett követni. (A kortársi sajtókritikának nagy és tanulságos irodalma van, könyvek, ankétok sora jelezte, hogy baj van. Az önreflexió, például Bíró Lajos könyve, igen tanulságos e tekintetben is.) S hogy nem egyszerűen a másképpen látás szükségképpen megnyilvánulásairól volt szó, hanem szándékolt és célirányos átértelmezésekről, azt olyan, a maga idejében széles körben botrányt keltő eset is tanúsítja, mint Farkasházy Zsigmondé. Farkasházy, a hajdani képviselő, újságíróként két lapba is rendszeresen dolgozott, s este az ellenkezőjét írta annak, amit reggel képviselt. Politikai állásfoglalásait nem lehetett összhangba hozni, s ez a diszkrépancia nem is izgatta. Bér munkás volt, aki elvégezte munkáját és fölvette bérét. A többi nem érdekelt, megrendelésre dolgozott, mint az úriszabó. A különféle lapokban megjelenő, egymással olykor diametrálisan szemben álló, a valóság tapasztalatát szándékoltan vagy szándékolatlanul, de meghamisító mentális reprezentációk pedig, káoszt teremtve, leülepedtek az olvasók agyában. S ez a szedimentáció a világban való eligazodást lehetetlenítette el. Azt, ami eredendő lényege lett volna. Joggal mondta tehát egy régi bölcs újságíró: az embereknek két véleménye van. Az egyik, ami személyes tapasztalatként szűrődik le bennük, s a másik, amelyet az újságjuk táplál beléjük.

Az irracionálizálódás dinamikája mindenesetre megszülte a *viszonylagosság tapasztalatát* is. Ez, ha jól belegondolunk, a modernitás alaptapasztalata, az örökölt racionális ethosz megbontója és kiüresítője. Erre, már az 1890-es évek második felétől Ignóus Hugó reflektált a legtisztábban, tudatosítva e tapasztalatot, s következményeit részben végig is gondolva. Publicisztikája, amelynek *A Hét* nemcsak közlője volt, de aurájából is részesedett, nem utolsósorban e viszonylagosítás föllazító és fölszabadító szerepének köszönhetően,

habitusformálónak bizonyult. S egyebek közt közvetlenül, személyétől függetlenül is előkészítette a modern magyar irodalom zászlóbontását. Nem kétséges, a *Nyugat* főszerkesztői posztja nemcsak Ignotus tehetségét ismerte el és igazolta vissza, de ezt a szerepét is. A viszonylagosság tapasztalata természetesen egyáltalán nem problémátlan tapasztalat. Megképződésének legalább annyi nem kívánt és nagy veszélyekkel terhes következménye lett, mint amennyi az új irodalom előtt törte az utat. Az, hogy a viszonylagosságtapasztalat funkciója 1918 előtt mégis jórészt pozitívan ítéltető meg, annak az átmeneti helyzetnek köszönhető, amelyben a lebontandó struktúrák megbontása és eltakarítása még *teremtő rombolás* volt, s nagy fejlődés előtt nyitott teret. Ez a felemás, de felemásságában is termékenyítő habitualizáció közvetve Nietzsche ösztönző hatásában, sőt divatjában is tetten érhető. Nem véletlen, hogy sokan, még Ady is, vagy a fiatalabbak közül egy ideig Kosztolányi és Juhász Gyula is, a Nietzsche-életmű ilyesféle hasznosítását mutatták. Benne sokan fölszabadítójukat ismerték föl, aki maga is ugyanannak az ellentmondásos és nyugtalanító tapasztalatnak adott, a legmagasabb szinten, művészi formát. Aki az esendő tapasztalatot a magas kultúra exkluzív magaslatára emelte. Mindettől a viszonylagosság tapasztalata természetesen nem vált problémátlaná. De annyi bizonyos, megindult a viszonylagosítás szabadságharca a kötöttségek és dogmák ellen, s ez – függetlenül a tapasztalat tárgyi helyességétől – sokáig kulturálisan termékeny gyakorlatnak bizonyult.

A viszonylagosság elve mentális fedezékké formálódott, s ezt a fedezéket csak az apokaliptikus első világháború robbantotta föl.

8

A dualizmus fél évszázada utólag, a nagy törés perspektívájából „boldog békeidőknek” látszott. Nem indokolatlanul. A lehetőségek kitértek. Széles kör számára az anyagi gyarapodás, a szabadság és a stabilitás ideje volt ez. De az utólagos perspektíva viszonylagosít (Szekfű Gyula *Három nemzedéke* [1920] ugyanezt az időszakot a romlás idejének látta), s önkéntelenül is elsimítja mindazokat a gyűrődéseket, elfödi azokat a disszonanciákat, amelyek ezeket az évtizedeket ténylegesen jellemezték. S láthatatlanná teszi a korlátokat, amelyek között az élet folyt, s amelyeket nem nagyon lehetett átlépni. Mint minden „osztálytársadalom”, amelyben különböző érdekű és helyzetű csoportok egymást föltételező aszimmetrikus viszonya a meghatározó, nem is lehetett ez másképpen. S a fejlődés dinamikája csak fokozta a disszonanciákat, fölerősítette a korábban esetleg „természetesnek” tartott korlátok meglétének tudatát. A fogyasztás lehetőségeinek növekedésével párhuzamosan haladt a fogyasztás deformálódása és aszimmetrikus megoszlása. Addig soha annyi ember nem élt olyan relatív jólétben, mint ezekben az évtizedekben, de ez nem azt jelentette, hogy a szűkösség és a nélkülözés minden csoport számára megszűnt volna. Nagy (és paradox módon: növekvő) rétegek voltak, amelyek e fejlődésnek nem annyira az áldásaiból, hanem főleg csak gyötrelmeiből részesedtek, s nemcsak a javak elosztásából záródtak ki, de személyileg is alárendelt viszony határozta meg emberi lehetőségeiket. Voltak szolgák, cselédek, a társadalom peremére szorult, bizonytalan egzisztenciák is – nemcsak öntudatosodó szakmunkások, akiknek emberi önértékét a „szervezettség” és a munkásöntudat is erősítette. A szabadság is megnövekedett, de bizonyos pontokon e szabadság is korlátok között maradt, s nyomásnak volt kitéve. Választójoggal például a lakosság nagyon kis százaléka rendelkezett, s azok is, akik egyébként csakugyan „szabadnak” érezték magukat, kényszerűen engedelmessé váltak a közízlés, az uralkodó retorika, és mindenekelőtt a társadalmi konvenciók hatalmának. Az életstílust írott s íratlan, de nagyon erős szabályok írták elő. Megsértésük, akár csak a divat álarcja mögött, már

apró kis lázadásnak számított, noha többnyire nem lépte át a „korszerűnek” érzett póz és manír határait. Mindez nemcsak a tovább élő tradíciók függvénye volt, de új elemként a kibontakozó kapitalizmus „fegyelmező” ereje is egyre jobban érvényesült benne. A „pénz” hatalma vagy a munkafolyamat logikájából fakadó fegyelem például nemcsak a bérmunkást regulázta, de egy – magasabb – szinten a tőke működtetőit is. A mindennapi élet a maga összefüggésrendjével szabályozta a különböző rétegek egymás közötti lehetséges viszonyát, az azonos helyzetű emberek összetartozásának (s más csoportokhoz való viszonyának) formáit és határait, a legitim szexuális életet, sőt még a felnőtté válást is. (Az érettségi után a diák nemcsak „érett” lett, aki immár saját jogán látogathatta a kocsmákat és a bordélyházakat, de a társadalmi hierarchiába is automatikusan betagozódott. „Úriember” lett, s mint ilyen, kiérdemelte az úgynevezett „egyéves önkéntesség” jogát, jöllehet munkás, paraszt vagy érettségi nélküli kispolgár ezt nem kapta meg. Azaz, a köz iránti kötelezettségei automatikusan redukálódtak.) Európában való utazáshoz, Berlin, Róma vagy Párizs fölkereséséhez nem kellett útlevel (a korlátozás csak speciális helyek, például a Balkán vonatkozásában maradt élő), de Európa megismerése természetesen pénzkérdés volt. A lehetőséget ez mindjárt behatárolta. Akinek nem volt erre pénze, mint például az íróvá válás útján elindult fiatal vasmunkásnak, Kassák Lajosnak, az csavargóként, a társadalom peremén mozogva szerezte meg a maga „nyugati” tapasztalatait. Am egy dunántúli nagybirtok cselédje vagy egy szegedi tanyai gazda számára ez sem volt adott. Életkörülményei és életmódja a maga szűkebb környezetébe kötötte bele, azt nem is hagyta el. A magyar parasztság nagy részének világjárása kimerült abban, hogy eljutott katonai szolgálata helyszíneire (alkalmanként az ország határain túlra is), vagy kubikusként földmunkát végezve távolabbi vidékekre.

Mindez értelemszerűen a korlátok meglétének, a társadalmi disszonanciáknak a tapasztalatát is relevánssá tette. S a dolgok összetartoztak. A cseléd szerepe, amely a korszak egyik kedvenc hírlapi témája volt, és sok mindent magába sűrít, szimbolikusan mutatja ezt. Ami az egyik (a „ház asszonya”) számára a kényelem, sőt a komfortérzet elengedhetetlen feltétele volt, az a másik (a cselédlány) számára a személyi függőség és alávetettség mindennapos élményévé vált. S amíg az egykori hírlapok arról cikkeztek, mily nehéz „jó” cselédre szert tenni, s hogy mennyi gond van velük, addig (utóbb) e viszony Kosztolányi Dezső kezén az emberi kiszolgáltatottság szimbólumává válhatott. Okkal s joggal.

De a régi s az új privilegizált társadalmi csoportok tapasztalata sem volt zavartalan. Az „úri” (más néven: „történeti”) középosztály a kapitalizmus kibontakozásával a deklasszalódás élményét ismerte meg, az új, idegen eredetű polgári középosztály pedig az „idegenség” élményével szembesült, s látens bélyegként hordozta származása „sárga foltját”, a stigmatizációt.

A „boldog békeidők” élmény- és tapasztalatszerkezetében tehát nagyon is sok disszonancia pott helyet.

9

A habitualizáció csúcspontja a *közös tapasztalat szimbólummá sűrítése*. Ez természetesen több mozzanatot foglal magában, s bonyolult intellektuális folyamat, de belőle utóbb már csak a végeredmény látszik. A közös tapasztalatok összefoglalása, sűrítése és „fogyasztható” formára hozása, függetlenül attól, hogy ki végzi el, lényegét tekintve par excellence írói, vagy inkább költői feladat. (Dichter, sűrítő, mondja a német nyelv, nagyon találóan a költőről.) A maga élete közegében azonban majdnem mindenki költő, vagy legalábbis annak lehetőségét hordozza magában. Az öreg paraszt, aki a maga szófukar módján egy-

egy élettapasztalatot mond ki. A beosztott, aki főnöki rigolyákat tapasztal meg és ismer föl. A populáris zene szövegírói, akik, közönségüket igyekezve kiszolgálni, a közösségekben forgó tapasztalatokat fogalmazzák újra. A jobb publicisták, akik a közvélemény kifejezői és irányítói (olykor nemritkán manipulálói). A szlogeneket gyártó reklámszakemberek, akik olykor, ritkán, csakugyan eltalálják azt, ami a fogyasztó vágyaiban és előfeltevéseiben ott van. S természetesen a magas irodalom művelői is, írók és költők, akiknek anyaga éppen ez a még ki sem mindig mondott közös tapasztalat, amelyhez viszonyítva az irodalmi műalkotás megképződik. Az író és költő, formátumától függően, gyakran előtte jár kortársainak. Előbb vesz észre s mond ki valamit, amit azok is „éreznek”, de nem, vagy csak bizonytalanul, tétován artikulálnak. A szimbolizáció mindig közös teljesítmény, de a kimondás egyedi. A szimbólummá formálódott közös tapasztalat természetesen idővel módosulhat, mint ahogy a viccmondás ezt szépen demonstrálja is. De éppen a vicc példáján tanulmányozható jól, a tapasztalat az állandóság és a változás kontinuumában őrzi meg lényegét. A közös tapasztalatot sűrítő szimbólum természetesen még nem „irodalom”, nem az esztétika illetősége alá tartozik, de sokszor előkészíti az irodalmat. S nem is minden ilyen szimbólum azonos súlyú és értékű. Mentalitás- és gondolkodástörténeti státusuk nagyon különböző lehet, s nagyon gyakran, bár megképződnek, ismét el is merülnek az élet folyamatában. A habitualizációnak ezek az eredményei számba vehetetlenek, örökre rejtve maradnak. De egy részük valamely jeles alkotó jóvoltából mégis fölismerhető, s belekerül a gondolkodástörténet nagy – elemezhető – készletébe. Néhányról, magyarázó értékük miatt, e tanulmány sem hallgathat.

Az átnézendő – átszűrésre váró – szövegtörzset természetesen túlságosan nagy ahhoz, hogy a kiemelendő szimbolizációk bizonyosan a legfontosabbak legyenek. De mivel ez az időszak, pontosabban ennek az időszaknak az utolsó harmada, a modern magyar irodalom nagy teljesítményeinek időszaka, amelyet különböző szempontból már sokan és sokszor elemeztek, bizonyos rálátás nyílik tehát rá.

A habitualizáció „végtérmekei” szempontjából alapvető jelentőségű az 1890-ben indult *A Hét*. Ez a hetilap, bár a modern magyar irodalom előzményeként és előkészítőjeként szokás emlegetni, valójában a modern habitus megszületésének legfontosabb fóruma volt. A közös tapasztalatok összegyűjtésének és artikulálásának műhelye. Szempontunkból igen tanulságosak a (többnyire) lap aljára tördelt, részben „saját”, részben átvett aforizmák, amelyek sok olyasmit is kimondtak, amit olvasóik gondoltak. (Ezek szisztematikus áttekintése és elemzése rengeteg fölismerést hozna.) De ennél is tanulságosabb, hogy *A Hét*-ben fontos szerephez jutott az a paradoxális fogalmazás, amely az ellenfelei által, lekicsinylően, „aforizmaírónak” titulált Ignótus friss és érdekes írásait elevenné, sőt sok vonatkozásban ízlésmeghatározóvá tette. Az úgynevezett „asszimiláció”, a zsidók magyarrá válásának tapasztalatát mondta ki például, amikor a maga „három nemzedékét” így definiálta: „Nagyapám átímádkozta életét, apám átremélte, én tudomásul veszem.” (Olvasás közben [OK], 1906: 11.) „Cinizmusa” is modern, sőt pontos: „Az erkölcs: erkölcstelenség, mely közérzéssé lett.” (OK 271.) Vagy: „Bűn az, amiről más is tud.” (F, 1909: 163.) A modernség (egyik) alaptapasztalatát mondta ki, amikor Descartes maximáját így fogalmazta át: „Különbözöm, tehát vagyok.” (OK 269.) Vagy: „Élni annyit tesz, mint a más rovására élni. Táplálkozni annyit tesz, mint mást megemészteni. [...] A természet e rendjében egyáltalában lehet-e enyém egyéb, mint amit lopok?” (OK 269.) A közvetlenség elvesztését, és ami azzal járt, a medialitás szerepét is érezte: „Mai ember már alig tud mezítláb járni, s alig gondolkodik másképp, mint könyvből.” (OK 7.) Hogy ez veszélyes?! Illúziótlanul és figyelmen kívül nem hagyható pragmatizmussal rögzítette: „A közvéleményt meg lehet mérgezni, de csak olyan méreggel, ami ízlik neki.” (OK 319.) A példák szinte számolatlanul sorolhatók. A lényeg, amit pedig ellenfelei elvitattak tőle, s hívei sem

igen ismerték fel, mindebben rendszer volt, nem elszigetelt, magányos „ötletek” ezek. S mi sem jelzi ezt erősebben, minthogy tudta, mit csinál. Magát a habitualizáció szerepét is fölismerte: *„Idézni csak ritka vagy új mondást szabadna, mely mindenkinek a nyelve hegyén ott kísértett dolgot bökkent ki végre szerencsésen. Vagy, igenis, egészen régít s közönségesen ismertet, mely már rég nem azt jelent, amit jelent, hanem ezer használat rendjén ezer új vonatkozást szedett magába, s valamennyit egymaga pótolja.”* (OK 146.)

Más oldalról teszi érzékelhetővé a folyamatot a költészet, amelyet már hívei is, ellenfelei is „modernként” azonosítottak, s mint ilyenért lelkesedtek érte vagy berzenkedtek ellene. Kézenfekvőnek látszik, hogy az (irodalmi) szimbolizmussal amúgy is régen hírbe hozott Ady Endre szövegeiben próbáljunk tájékozódni, speciális szempontjainkat érvényesítve. Adyról köztudott (legutóbb éppen Pór Péter írt erről fontos tanulmányt), hogy nála minden szimbólummá válik. Észjárása, versben is, prózában is ezt szolgálja, erre van „kiélesítve”. Ha eszerint olvassuk szövegeit, sok olyan momentumra akadunk, amelyik beleillik a habitualizáció folyamatába, s lényeges közös tapasztalatokat sűrít össze. Az egyik ilyen mindjárt „a magyar Ugar” motívuma. Nemcsak az agrárium, a „föld” jelenik meg ennek szemléleti hátterében, hanem az a modernizációs deficit is, amelyet a magyar mezőgazdaság csakugyan megtestesített, s amely strukturálisan is behatárolta, mondhatnánk féloldalassá tette a magyarországi modernizációt. A „magyar Ugar” motívuma, mint versalkotó szimbólum, természetesen nem fogható föl empirikus szociológiai leírásként, nem szociográfia vagy tudományos munka, de valós tapasztalat van mögötte. S Ady költészetének kortársi recepciójában nagyon is fontos helye volt annak a „felismerésnek”, azaz tapasztalatrögzítésnek, amely ebben kifejeződött. A magyar ugar képe szimbolikus tömörítésben mondott ki egy fontos, sőt alapvető „közös” tapasztalatot. (Előzményei ennek természetesen kimutathatók lennének, de e tapasztalat elterjedésének fölgyorsítója és az általánosíthatóság szintjére emelése Adynak köszönhető.) A „városos Magyarország” képe hasonlóképpen közös tapasztalat szimbólummá tömörítése. A kibontakozó modernitás szimbóluma lett, nemcsak az van benne (ami evidencia lenne), hogy Magyarországon vannak városok, és ezek fejlődnek, hanem az is, hogy ez a „városiasodó” jelleg magának a fejlődésnek az irányát mutatja, s a modernség feltétele. Nem véletlen, hogy ez a fölismerés már Ignotusnál is megvan, s az sem, hogy a felvidéki, „polgáris” tradícióból induló Schöpflin Aladár a *Nyugatban* (1908) a *Város* című esszéjével debütált. Ez volt a „belépőjegy” a modern magyar irodalomba. Más természetű, de hasonlóképpen fontos aktus volt „Pusztaszer” szimbólummá emelése is. A sűrítés itt bonyolult viszonylatok hálózatából indul ki. Benne van a „történeti” Magyarország, s vezető garnitúrájának képe, ha tetszik, a magyar múlt egy fontos dimenziója, de nem a megerősítés (affirmáció) szándékával. Ellenkezőleg. „Pusztaszer”, szimbólummá válva a modernizációval szembeszálló múlt, a kiüresedett és deformálódott „magyar” hagyomány leleplezése.

Ez a három, az Ady-életműből kiemelt szimbólum a magyar közéletet leképező „közös” tapasztalatok szimbolikus formában való rögzítése. „Forradalmasító” aktus. Ady ebben kétségkívül élen járt. Mint elsőrendű újságíró erre különösen fogékony volt. De Ady nem szűkíthető le a közéleti hadakozóra, más jellegű közös tapasztalatok is az ő kezén nyerték el szimbolikus formájukat. A „modern” ember antinómiákban konstituálódó személyisége hasonlóképpen kifejezést nyert nála. A „két meggyőződésű emberek” megjelenésének diagnosztizálásában osztoznia kellett Ignotusszal, aki már Ady előtt kimondta, hogy „nem ért egyet a saját véleményével”. Ignotus paradoxonban kifejezett aforisztikus „ötlete” azonban teljesebb, mélyebb dimenziót nyert Ady cikkében, aki immár a magyarországi fejlődés egyik strukturális jellegzetességét mutatta föl ebben az „ötletben”. Az ő két meggyőződésű embere a kollíziós magyar fejlődés szimbóluma lett. Egy mélybe lenyúló, közös, de ilyen plasztikusan senki más által kifejezni nem tudott tapasztalat artikulálódott

itt. S ennek a tapasztalatnak a logikai folyománya a Pimodan hotel magyar kontextusba helyezése is. A „magyar Pimodan”, amely egy meghatározhatatlan műfajú nagy Ady-írás korolláriuma, az önmagát törvényszerűen és kikerülhetetlenül romboló modern én lelki dinamikájának szimbolikus meghatározása. Személyes tapasztalat van mögötte, a szöveg önéletrajzként is olvasható (sokan máig így olvassák), valójában ez is közös tapasztalat szimbolizációja (meg is van a maga előzménye). Még hozzá a modernitás sötét oldala jelenik meg benne. Az „ős Kaján”, amelyről, mint versegésről szép és okos tanulmányok sora szól (például az Ilia Mihályé), nem könnyen dekódolható szöveg. Nem is engedi szételemezni, kilúgozni magát. De a figyelmes olvasó észreveszi, ez a „nagyúr” a modern társadalom mélyén működő életveszélyes, ám mégis vonzó dinamika emberesítése. Tapasztalat, még hozzá súlyos tapasztalat van mögötte, ám ezt a tapasztalatot – versről lévén szó – nem leírja, hanem kifejezi. Ez már a közös tapasztalatoknak abba a mélyrétegébe nyúlik le, amelyet a narráció csak külsődlegesen tud megjeleníteni, *a tapasztalat maga az irracionalitás*.

Minden lényeges tapasztalat-szimbolizáció előszámálása nem lehet e cikk feladata. Két, mondhatnánk, szociológiai relevanciájú példa azonban még mindenképpen ide kívánkozik. Mindkettő evidensnek látszik, valójában azonban par excellence modern tapasztalat fejeződik ki bennük. Mindkettő narrációban oldódik föl s mindkettő dichotomikus szerkezetű. Az egyik a korlátozó körülmények kontra vágyak, a másik az unalom kontra izgalom összetartozó ellentétpárját testesíti meg. Mindkettőre sok példa hozható, sokak által kifejezett, széles körű tapasztalatok ezek. Kosztolányi Dezső és unokatestvére, a Csáth Géza néven közismertté lett Brenner József novellisztikája azonban különösen szép és gazdag példatárral szolgál e vonatkozásban. Mindkét életmű nem kis részben e tapasztalat újra s újra való elmesélése körül forog. S ebben nemcsak a közös, bácskai származás játszott szerepet (bár az is). A provinciális kisszerűség kényszerű játszmái, a kiüresedtség tapasztalatai általánosabbak egy földrajzilag lokalizálható hely viszonyainál. Amikor Kosztolányi megírta *Az alvó* című novelláját, vagy a *Mátyás menyasszonyát*, már a modern lét kiüresedettségének tapasztalatát is kimondta. S a *Szürke glória* nyelvtanító nőjének példamondataiból áradó folyamatos önellentmondások is elsősorban az esendővé tevő kiüresedettség viszonylagosító hatalmáról árulkodnak. Az élet „unalom”, a vágy nem tud belőle kitörni. Az „álmokért” alvó, önmagát mesterséges álomélményekre kényszerítő, a világból kizáródó ember halála, mint paradox csúcspont, éles fénybe helyezi mindezt. Kosztolányi és Csáth tapasztalatrögzítésének sajátossága legfőképpen abban ismerhető föl, hogy a tapasztalat náluk mindig fiktív, „semlegesített”, szociológiai nézőpontból álkontextusban jelenik meg. Ez a redukció és helyettesítés a tapasztalat kimondásának feltétele. De ez az irodalmi kifejezés adott módjának következménye. Ami szociológiailag hiány, az maga az adott műforma szerveződésének módja. Az irodalom a habitualizációra épül, de saját formájának kialakításával többnyire el is szakad attól. Elfedi eredetét, hogy „érdekes” és „művészi” lehessen.

Ám e redukáltság maga is modern tapasztalat, s éppen ez az, ami később még hangsúlyosabb lett. A modern ember redukált lény. Ahhoz a gépezethez mérten, amivel szemben áll, gyöngé és súlytalan – Ady faltörő dinamikája inkább ahhoz a múlthoz, az átmenethez tartozik, amelyből előugrott.